

ANTIRATNE I MIROVNE IDEJE U ISTORIJI SRBIJE

Dragan Stojković

This is an overview of antiwar and peace ideas and movements in Serbia until 2000. During the 19th and 20th century, a dominant historical preoccupation of Serbian country, intelligence and people was directed at conquering territories. A continuity of militarism burdens the present and disables democracy and development of individual potentials which could benefit social prosperity.

Ovaj ogleđ ne predstavlja monografski popis ljudi i događaja koji su u proteklom veku obeležili antiratne i mirovne ideje koje su rezultirale antiratnim pokretima u Srbiji do 2000. godine. Za ovakav historiografski poduhvat potrebno je mnogo više autora, vremena i prostora pa bi brojne činjenice hronološki i tematski mogle da se sistematizuju i publikuju u više tomova. Namera ovog ogleđa je da se u kraćem pregledu izdvoje bitne teme mogućih istraživanja ove problematike. Oblast koja ovim radom nije posebno obuhvaćena, a koja se može prepoznati u pojedinim poglavljima, jeste istraživanje socijalno psiholoških fenomena, oblika kolektivne svesti, uzroka i uslova za nastanak mitološke svesti o nacionalnoj istoriji kao osnove za negovanje vojničkih vrednosti i njihov primat u odnosu na sve druge vrednosti u

društvu. Patrijarhalni model odnosa u zajednici, od porodice do države, autoritarna struktura ličnosti, nasilnost kao kulturni obrazac u korelaciji sa nivoom obrazovanja, ekonomskog razvitka i društvenog bogatstva, odnos i otvorenost (zatvorenost) prema drugačijim modelima i kulturama, sigurno da pružaju mnoge mogućnosti istraživanja koja bi dala korisne rezultate.

Polazeći od državnih *simbola* koji predstavljaju *vrednosne* poruke, tema militarizma i pojava otpora militarizmu posmatra se u *istorijskom kontekstu* Srbije XIX i XX veka kroz ulogu *crkve i države* u istorijskim događajima sa početka prošlog veka *od nade* u demokratske reforme *do Crne ruke*, i prvih pojava organizovanog *antimilitarizma*. Istorijski kontekst Evrope između dva svetska rata, u kojem je došlo do obnove *militarizma i patriotizma*, ne samo kao pojave fašizma nego kao i reakcije odbrane od fašizma, doprineo je ostvarivanju *kontinuiteta vojničkog patriotizma* posle Drugog svetskog rata kroz negovanje *kulta JNA* kao „garanta mira“. Zahvaljujući procesima *mirovnih pokreta u svetu* sredinom XX veka, i liberalno demokratskih procesa u Srbiji, u novonastalim ratnim okolnostima raspada SFRJ od ideja i inicijativa nastao je čitav front građanskog pokreta *mirovne Srbije* koji je odigrao značajnu ulogu otpora militarizmu koji je kulminirao 1999-2000. godine. Od pokušaja društvenih promena 2000. godine prošla je čitava decenija, a u srpskom društvu je *militarizam opet* na sceni. *Gde smo danas* u odnosu na poruke simbola i vrednosti s kraja XIX veka koje služe kao orijentiri za moguću sudbinu države i naroda u budućnosti, jeste pitanje koje se nameće. *U potrazi za nadom* obnova istorijskog sećanja ne samo na pregalaštvo i žrtvu pojedinaca i društvenih grupa, nego i na one modele društvene svesti i organizovanja koji nisu imali u Srbiji istorijsku šansu da se politički ostvare, predstavlja osnov za očuvanje kontinuiteta postojanja mirovnih, antimilitarističkih ideja i pokreta.

Simboli i vrednosti

Rat ili mir. Maslinova grana u golubovom kljunu ili mačevi u kandžama dvoglavog orla, jesu simboli koji definišu proklamovane vrednosne orijentacije naroda i države. Opredeljivanje između ovako suprotstavljenih simbola pruža odgovor na mnoga pitanja o *uzrocima i posledicama*, o *karakteru* istorijskih događaja. Ovakve dileme aktuelizovane su prilikom konačnog gašenja Jugoslavije i u njenom minimalnom obliku državne zajednice Srbije i Crne Gore, kad je Crna Gora proglasila nezavisnost, a Srbija ostala sama. Prilikom određivanja bar privremenih simbola države Srbije prevladao je stav o *državnom kontinuitetu*, to jest o opravdanosti povratka onih državnih simbola koje je Srbija imala do osnivanja Kraljevine SHS. Tako su se simboli Kraljevine Srbije, dvoglavi beli orao dinastije Nemanjića i kruna našli na grbu i zastavi Republike Srbije. Bez promišljanja o prirodi tog „kontinuiteta“, o *sadržaju vizija vladajuće elite s početka XX veka* o istorijskim *rezultatima* takve vizije u izgradnji države i društva između dva svetska rata, o uticaju te vizije na građanski rat u toku Drugog svetskog rata, o obnovi tih vizija i njihovom uticaju na krvavi rasplet i raspad Jugoslavije u ratovima devedesetih, ti simboli su, bez obzira na istorijsko iskustvo na početku XXI veka, ponovo postavljeni sa obrazloženjem o kontinuitetu. Kontinuitetu čega? Kontinuiteta militarizma, osvajačkih apetita srpske srednjovekovne vlastele, a potom srpske buržoazije pod parolom ujedinjenja srpskog naroda, kontinuiteta „Crne ruke“, kontinuiteta sukoba sa Evropom, iako je Austrougarsku monarhiju zamenila nemerljivo veća i snažnija Evropska unija.

Osnovno pitanje koje se nameće jeste da li su u Srbiji zaista ovakve vizije bile jedine ili bar toliko opšteprihvaćene, da drugačiji pogledi na državu i društvo nisu ni postojali, ili nisu bili

vredni pomena. Da li je moguće da jedan narod bude baš toliko opsednut mitom o sebi, svojoj važnosti i svojoj moći, da sve što čini u protoku skoro dva veka, često čini na svoju štetu, a da u njemu nije bilo bar pokušaja, glasa razuma građana koji su mislili i delovali drugačije?

U potrazi za odgovorima na ova pitanja za mene je najveći podsticaj bio u slučajnom otkriću nacрта za grb i zastavu Kneževine Srbije koji je uz Sretenjski Ustav 1835. godine dao njegov pisac, Dimitrije Davidović. Ovaj grb, bez oznake monarhije (krune), na podlozi trikolorne zastave francuske revolucije, sa maslinovom i hrastovom granom svojim jezikom simbola je značio nagoveštaj mogućnosti prekida sa srednjovekovnim imperijalnim ambicijama dinastije Nemanjića koje simbolizuje preuzeti vizantijski dvoglavi orao i pokušaj zasnivanja nove države na tekovinama tadašnjeg modernog evropskog društva.

Potencijali jednog naroda i države ne nalaze se samo u njegovim rudnim bogatstvima, žitnim poljima ili hidropotencijalu. Oni se nalaze pre svega u pojedincu, u čoveku, građaninu, koji dela u korist zajednice. U ličnosti koja u sebi nosi snagu motiva i želje da se kroz lični rast i razvoj ostvari u životu i svetu. Snaga jedne države i jednog naroda ne leži u jakoj policiji, vojsci i državnom aparatu. Ona se krije pre svega u snažnim ličnostima građana koji predstavljaju autoritet ne po zvanju i statusu, nego po znanju i sposobnostima.

Upravo u razmišljanjima u ovim relacijama može se tražiti veza sa simbolikom druge grane Davidovićeveog grba, hrastove grane.

Simbolika hrasta je drevna i ona simbolizuje snagu, zaštitu, otpornost, čvrstinu, istinu, čoveka i ljudsko telo. Uglavnom se povezuje sa božanstvima groma i samim gromom, kao i nebeskim božanstvima i božanstvima plodnosti i stoga može predstavljati i vatru i munje. U hrišćanskoj simbolici, hrast je simbol Isusa kao snage u vremenima teškoća i nemira. On predstavlja postojanost u veri i vrlinama.

U osnovi Davidovićeovog grba, na početku grane, može se prepoznati i žir koji ima posebno metaforičko značenje. Žir, zametak hrasta koji, budući angiosperma, sadrži sve ono što čini hrast, u svom jezgru sabira zgusnuto svo znanje i potencijale drveta.

Kako se to događa da u uslovima zemlje Srbije toliki žirovi ne uspevaju da ostvare ono što u sebi nose, kako to da trule prekriveni lišćem, da služe kao hrana svinjama, a da vrlo teško i retko uspevaju da ostvare svoju misiju i postanu novo veliko i jako drvo koje rađa nove plodove?

Dimitrije Davidović je bez obzira na sve okolnosti u kojima je stvarao ostvario samo deo svojih mogućnosti, a njegov rast i razvoj bio je onemogućen na vrhuncu, upravo kad je trebalo da postane snažno drvo koje će davati plodove. I to je u njegovom vremenu i okolnostima predstavljalo uspeh, u poređenju sa mnogima, kojima nema ni imena ni broja, koji nisu imali ni minimum uslova da prepoznaju svoje pozvanje, i da ga ostvare, ni delimično.

Pojam civilnog društva upravo sadrži vrednosti koje se zasnivaju na uključivanju što većeg broja pojedinaca – samosvesnih, odgovornih građana u javne poslove kroz razne oblike društvenog aktivizma. Uloga države kao represivnog organizovanja društvenog života redukuje se na aktivitet građana koji imaju slobodu, mogućnost da umesto pasivnog objekta političke volje, postanu subjekti političkog života za dobrobit cele zajednice. Bavljenje politikom u ovom smislu nije veština prisvajanja vlasti i njeno sprovođenje u cilju ostvarenja interesa partikularnih društvenih grupa ili ideja koje su proklamovane kao zajedničke. Civilno društvo je tekovina demokratskih procesa u drugoj polovini XX veka, procesa koji su se odvijali u ekonomski najrazvijenijim društvima, društvima sa visokim nivoom razvijenosti obrazovanja, zaposlenosti, nezavisnosti institucija, zasnovanih na poštovanju i primeni *zakona*. Nasuprot ovakvom konceptu civilnog društva kao oblik organizovanja društva i funkcionisanja države u uslovima nerazvijene demokratije i u sredinama

ekonomske nerazvijenosti i razlika preovlađuju odnosi u kojima je pojedinac – građanin pasivni objekt političke volje društvenih grupa u vidu političkih partija i centara moći iz krugova ekonomskog uticaja, crkve i vojske.

Vizija Srbije u dalekoj budućnosti, ne samo kao državne zajednice na određenoj teritoriji, nego i Srbije u balkanskom i evropskom okruženju u kojem, u drugim državama, žive pripadnici srpskog naroda, u osnovi je pitanje vrednosti na kojima Srbija, posle državne pauze od 85 godina, danas treba da počiva. Pitanje je da li je opstanak moguć u opciji ostvarenja ciljeva definisanih kroz teorije krvi i tla koje se ne mogu realizovati bez rata, ili je opstanak moguć kroz razvoj, ekonomsku i kulturnu emancipaciju, regionalnu i evropsku integraciju. Ova dilema postavljena je pred srpsku elitu na samom početku postojanja, ustanovljenjem Praviteljstvujušćeg Sovjeta 1805. godine, a prvi odgovor na nju je bilo nepročitano *Slovo o slobodi* Teodora Filipovića (1876-1807), alias Božidara Grujovića, prvog sekretara Sovjeta. *Ustanovljenje Zakona po razumu i pravdi, zakona koji je „gospodar i sudija u vilajetu“ kome služe i vladar i sveštenstvo i vojska, jeste uslov slobode i mira u državi.* Ustanovljavanje *Zakona* u ovom smislu jeste pokušaj postavljanja *kamena temeljca* za buduće društvo, takvog, koji će društvo zaštititi od svih vrsta subjektivnog, interesnog odlučivanja. Ipak, ovaj i drugi pokušaji na samom početku ustanovljenja nove države nisu uspjeli da se nametnu i preovladaju. Lična volja, grabežljivi interesi pojedinaca, nasilje vlasti, zaodeni i kamuflirani proklamovanim interesima nacije, država i crkva bili su preovlađujući elementi politike u srpskoj istoriji XIX i XX veka. I pored brojnih primera ličnog napora i žrtava mnogih iskrenih rodoljuba na prosvvećenju naroda, i unapređenju privrednog razvoja i društvenog života tokom savremene srpske istorije, od Bože Grujovića, Dositeja Obradovića, Dimitrija Davidovića i mnogih drugih do današnjih dana, može se reći da je u srpskom

društvu, i danas, bez obzira na deklarativne izjave aktualnih političara o spremnosti i želji za miran ulazak u Evropsku uniju, i dalje vladajuća ideja o svojoj nacionalnoj i državnoj veličini i dominantnoj (liderskoj) ulozi na Balkanu, koja se zasniva na vojnoj moći i koja se samo tako može i realizovati pod simboli-ma dinastije Nemanjića i krune Karađorđevića.

Istorijski kontekst

Suočavajući se sa temom o antiratnoj istoriji Srbije prve pomisli su mi bile obeshrabrujuće. Tokom cela dva veka, i XIX veka i XX veka, dominantna istorijska preokupacija srpske države, inteligencije i naroda bila je usmerena ka jednom cilju – osvajanju teritorija koje su bile pod upravom susednih velikih carevina, naseljenih pripadnicima srpskog naroda, pod firmom „nacionalnog oslobođenja“. Pre svega, teritorija juga Srbije i Kosova, a kao ciljevi postavljeni su granice nacionalne teritorije koje bi sa maticom ujedinile srpski narod koji je živeo na prostorima Bosne i Hercegovine, kao i težnje za oslobađanjem od austrougarske vladavine u Vojvodini i Sremu.

Romantičarske ideje koje su u evropskom kontekstu značile oslobađanje i samoosveščivanje naroda od svih oblika feudalnog ropstva, koje su imale emancipatorski karakter i prosvetiteljsku ulogu, u srpskom slučaju velikog istorijskog zaostatka dobile su u vrednosnom smislu drugačiji karakter – u stvaranju romantičarskih nacionalnih mitova okrenutih ka prošlosti. Veličanja prošlosti koje je bilo obeleženo slavljenjem velikih stradanja i poraza ili mitologizacije i idealizacije prošlosti koja nije imala stvarno istorijsko pokriće.

Tokom celog XIX veka Srbija je praktično bila u ratu. otvorenom ili prikrivenom, sa spoljnim neprijateljima, ili u bunama naroda protiv svojih vlasti. Od ustaničkih borbi 1804-1817, narodnih buna protiv Miloševe samovolje, buna u Bosni

i južnim pokrajinama, Hercegovačkog ustanka 1875, srpsko bugarskog rata, Balkanskih ratova, Prvog svetskog rata, Drugog svetskog rata, ratova 1991-1995. do, konačno, bombardovanja 1999. godine, u sistemu vrednosti patriotizam, *borba* za oslobođenje, *borba* za teritorije, *borba* za ujedinjenje, *borba* protiv okupacije, *borba* za nadmoć, vođenje ratova, ratne žrtve i junaštva, ratni mitovi, određivali su i davali karakter vrednosti koje su vladale u svim oblicima društvenog života.

Između ratova, na teritorijama pod turskom upravom, ali i u Srbiji, bez prestanka su vođeni mali ratovi, organizovana hajdučija i bune, pa je način rešavanja problema u duštvu viđen samo kroz nasilnu snagu oružja i junaštva. Ove vrednosti su presudno davale karakter obrazovanju, kulturi, umetnosti, religiji, nauci, privredi, ekonomiji, društvenoj strukturi. Kult vojske, ratnika, negovanje ovih vrednosti kao tradicionalnih i duboko integrisanih u nacionalnom biću, određivao je i srpsku političku ideologiju, bez obzira na različite političke sisteme u protekla dva veka.

Ideje prosvetiteljstva, mirnog razvoja društva jačanjem ekonomije, obrazovanje naroda, „u korak sa ostalim evropskim narodima“, ideje koje su zasnovane na vrednostima rada, saradnje, u srpskom društvu su se uvek nalazile u drugom planu. Umesto otvaranja, pre svega prema prosperitetu industrijskog i društvenog razvoja susedne Austrougarske, vrednosti koje su sa te strane dolazile procenjivane su kao „strane“ i opasne po srpski narodni duh, a odnos prema srpskom narodu u susednoj monarhiji doživljavao je kao okupatorski, pa je prema njoj razvijan i neprijateljski stav. Društvene snage u vladajućoj eliti (dvor, intelektualci) koje su težile otvaranju i evropskoj integraciji bile su u stalnom sukobu sa narodnjačkim i patriotskim snagama koje su se pre svega nalazile u tradicionalnim institucijama crkve i vojske.

Stvaranje građanskog društva u Srbiji počelo je intenzivno u drugoj polovini XIX veka a kao formalni početak može se uzeti u obzir godina osnivanja Beogradske čitaonice, 1845. godine.

Usledilo je osnivanje Beogradskog pevačkog društva (1853) i značajne Građanske kasine (1869). Uz osnivanje institucije Narodnog pozorišta (1868) bio je to početak osnivanja brojnih udruženja građana svih vrsta, strukovnih, esnafskih, umetničkih, kulturnih, edukativno-zabavnih, humanitarnih i raznih drugih. Osnivanjem političkih stranaka 1881. godine stvoreni su uslovi za razvijanje civilnog društva, u kojem između državne vlasti i građanstva postoji aktivan regulativni društveni život. Regulativni u smislu zahteva građana prema državi, u kojem ne postoje građani zbog države, nego država zbog građana. Ipak, u uslovi-ma ekonomske i svake druge zaostalosti, u društvu u kojem je u strukturi zanimanja najveća zastupljenost javnih državnih službenika, tanak je bio društveni sloj građana nezavisnih od države, koji bi bili u stanju da se sa zahtevima civilnog društva suprotstave državi i interesima vojne elite. U činjenici da su vodeće interese širenja malog i nerazvijenog srpskog tržišta zastupale banke pod uticajem najvećih političkih partija mogu se tražiti i odgovori na pitanja o dubljim razlozima za osvajačke vojne težnje formalizovane u nacionalnom programu.

Crkva i država

Najznačajniju ulogu u militantnom konstituisanju nacionalnih političkih snaga odigrala je u drugoj polovini XIX veka Narodna radikalna stranka Nikole Pašića. U njenoj politici su stvoreni, utemeljeni i razrađeni svi glavni činioci srpskog odnosa prema spoljnoj politici na Balkanu kao i prema unutrašnjoj politici, koji će formirati militaristički sistem vrednosti. Radikalno, „iz korena“ rešavanje društvenih pitanja nema vremena za demokratske procedure i razvodnjavanje u javnoj diskusiji i odlučivanju. Ono podrazumeva upravo disciplinovano, vojno organizovanje i sprovođenje u život onog što je neko, ko je sebi to dao za pravo, zamislio. Šta više, može se izneti teza da je kontinuitet ideje

društvenog radikalizma ostvaren do današnjih dana, menjajući ideološke forme, i partije, i preko komunističke partije, pa do današnjih partija kako na vlasti, tako i opozicije. Nacionalni program koji su utemeljili radikali definisao je nacionalni interes pre svega kao ujedinjenje teritorija na kojima je živeo srpski narod, od juga, Stare Srbije, Kosova, do Bosne i Hercegovine. Nosioci ovog programa, sa devizom „Ujedinjenje ili smrt“ bili su, ujedinjeni, pre svega Srpska pravoslavna crkva i Vojska. Tako je formiran militaristički nacionalni blok koji je imao svoje zaleđe u intelektualnoj eliti, romantičarski nadahnjivanoj Kosovskim mitom. Organizacija oficira koja je izvela ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića, realizovala je taj nacionalni militaristički projekat početkom XX veka u komitskim i četničkim akcijama izvan granica Srbije, u Balkanskim ratovima, vojnim akcijama na Kosovu, i organizaciji atentata na austrougarskog prestolonaslednika Ferdinanda.

Srpska pravoslavna crkva tokom vremena udaljila se od Hrišćanskih evanđeoskih poruka mira i zadržala je samo hrišćansku formu, ikonografiju. Osnovna hrišćanska načela mira među ljudima i među narodima, nadnacionalni karakter hrišćanstva, potisnuta su u drugi plan, a suština upražnjavanja vere se okrenula od intime pojedinca i njegovog odnosa prema Bogu ka kolektivitetu nacije i borbi za nacionalno oslobođenje. Crkva je isticanjem nacionalnog svetitelja Save i stvaranjem njegovog kulta želela da ostvari ne samo mobilizaciju naroda, nego kontinuitet državne ideje monarhije Nemanjića. Simbol ove dinastije, dvo-glavi orao preuzet od Vizantije, izražavao je u politici Nemanjića imperijalnu ambiciju preuzimanja Vizantijskog carstva. U jednom trenutku, za vreme cara Dušana ostvarenje tog plana je i bilo na domaku. Kasnije kroz istoriju, u mitologiji pokosovskog ciklusa izgubljeno carstvo i njegova obnova, postalo je ideja vodilja, bolje reći opsesija crkvenih ideologa, a kasnije i intelektualne i vojne elite. Crkva se pretvorila u društveno poli-

tičku organizaciju koja je sa državom (i vojskom) bila na istom zadatku.

Tokom XIX veka glasovi protiv rata su bili izuzetno retki, pojedinačni, nečujni, tako da je danas teško rekonstruisati ih i u tragovima. Oni su bili društveno potpuno neprihvatljivi, a njihovo ispoljavanje rizično. Ipak o postojanju antiratne svesti svedoče posredno tragovi u umetnosti ali više u obliku socijalne kritike vlasti („Sve će to narod pozlatiti“) nego jasnog antiratnog programa.

Od nade do Crne ruke

Nezadovoljstvo stanjem u državi bilo je povod za Majski prevrat 29. maja 1903. godine i ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića i njegove supruge Drage Mašin. Razni motivi su postojali za ovaj čin koji je izvela zaverenička grupa oficira. Podsetimo se da su mu prethodile dve uzbudljive decenije političkog života u kojima su se dogodili uvođenje političkih partija (1881), proglašenje kraljevine, neuspešna ratna avantura sa Bugarskom (1885), smena na tronu, i spoljno politički zaokret prema Austriji. Dakle, u krajnjoj liniji, odustajanje od ratnih opcija i orijentacija prema miroljubivim, privrednim i trgovačkim metodama u spoljnoj politici. Za ovo razmatranje je od značaja činjenica da su na lovorikama događaja iz 1903. godine, koji je proglašen za revoluciju, punu političku afirmaciju ostvarili upravo vojni krugovi, a da je politička moć građanskih činilaca ovog prevrata ostala u drugom planu.

Pokušaj grupe intelektualaca, Jovana Žujovića, Jovana Skerlića i Bože Markovića, da se odmah po prevratu postavi pitanje oblika vladavine, kada je u *Dnevnom listu* otvoreno pitanje Republike, intervencijom oficira i zaplenom tiraža u začetku je osujećen.

Vojni puč, kojem je dat legitimitet u Narodnoj skupštini, sa blagoslovom mitropoliota Inokentija, i posle koga je u celoj državi došlo do talasa svih oblika nasilja, s druge strane, izazvao je otpor

kako u delu liberalne političke i intelektualne elite, tako i u delovima same vojske. Pokušaj kontra zavere u Nišu, u leto 1903. godine, čija je namera bila odstranjivanje zaverenika iz vojske, brzo je ugušen hapšenjima. Prvooptuženi kapetan Milan Novaković je po izlasku iz zatvora u oktobru 1905. godine bio i organizator osnivanja „Društva za zakonito rešenje zavereničkog pitanja“, koje je brojalo preko 700 članova, a čiji je glavni teoretičar bio profesor prava na Beogradskom univerzitetu Dr Živojin Perić. Perić je u nizu rasprava koje je objavio i iznosio kao poslanik sa skupštinske govornice zahtevao izvođenje atentatora na sud, a zahvaljujući izuzetnom međunarodnom ugledu koji je uživao nije bio progonjen. Ovo građansko udruženje može se smatrati za prvu civilnu organizaciju i preteču savremenih nevladinih organizacija koje se zalažu za zaštitu zakonitosti i ograničenje vladavine instrumenata državne sile, vojske i policije.

Sudbina zaboravljenog kapetana Milana Novakovića bila je takva da je posle višegodišnje borbe sa vlastima, zajedno sa još jednim zatvorenikom istog prezimena, ubijen 1907. godine u zatvoru Glavnjača. O Milanu Novakoviću je, povodom rasprave o njegovom ubistvu, u Narodnoj skupštini rečeno da je bio „čovek koji je mogao beskrajno da veruje u jednu stvar, da samo u nju veruje i da sam vojuje za nju ako je potrebno protivu celoga sveta. Njemu se u tom pogledu nije moglo pristupiti ni razlozima ni pretnjama ni obećanjima, ni jednim od onih načina, koje je vlada imala na raspoloženju da utiša koliko toliko svoje političke protivnike“ (Vojislav Marinković, poslanik). Delovanje opozicione štampe koja je osuđivala prevrat (*Opozicija, Večenje novosti, Narodni list, Za Otadžbinu, Srpska zastava, Beogradske novosti, Beogradske novine*) je bilo onemogućavano raznim pritiscima, od upada oficira u prostorije redakcija do premlaćivanja vlasnika listova i usvajanja novog Zakona o štampi kojim bi se vojska zaštitila svake kritike.

U vrlo kratkom vremenu posle Majskog prevrata razvoj kapitalističke privrede je bio u velikoj ekspanziji o čemu govore podaci o povećanju broja radnika sa 4.066 u 1903. godini na 100.000 u 1908. godini. Pobjeda militarističke nacionalne ideologije našla je idealan spoj sa potrebom nove srpske buržoazije za širenjem tržišta i otvoren prelazak na politiku ratnih planova i širenja teritorija pod izgovorom nacionalnog oslobođenja Srba koji su živeli izvan Srbije, pre svega u Turskoj. Ova ideologija je i formalno ozvaničena pod nazivom organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, kada je osnovana 9. maja 1911. godine. Time su ostvarena predviđanja u ocenama Majskog prevrata koja je iznela Berta Sutner, pacifistkinja iz Austrije i dobitnica Nobelove nagrade za mir (1905). Berta Sutner je osudila „pobedonosne soldačine koji postaju apsolutni gospodari situacije, koji biraju jednoga kralja pošto su drugoga ubili, koji ognjem i mačem uvode režim koji je njima po volji.“ i nagovestila dalji razvoj događaja „Vojnički duh imaće tako jak uticaj u zemlji, da će Srbija vrlo lako biti uvučena u ratne i osvajačke avanture, i mi ćemo moći biti videti da će ideje o Velikoj Srbiji prouzrokovati među balkanskim narodima takav ustanak, koji će velike sile teškom mukom moći da uguše od straha da ne izazovu svetski rat.“

Antimilitarizam

Prvi jasan antiratni politički program u Srbiji, ispoljen u delovanju neke organizacije, bio je program Socijaldemokratske partije osnovane 1903. godine. U periodu svog kratkog delovanja, do kraja 1915. godine, u vreme aneksione krize, Balkanskih ratova i neposredno pred početak Prvog svetskog rata, ova partija je iznosila antiratni program zasnovan na ideji klasne revolucije i ujedinjavanja naroda Balkana u konfederaciju. Socijaldemokratska partija Srbije ušla je u evropsku istoriju kao jedina koja je pred sam rat glasala u srpskom parlamentu protiv

ratnih kredita, protiv ratnog budžeta. Iako je srpska Socijaldemokratska partija bila republikanskog opredeljenja, pokušala je da sebi pripiše inspiraciju za prevrat zahvaljujući martovskim sindikalnim demonstracijama, ona nije imala veze sa vojnim i monarhističkim planovima, ali je u novim okolnostima videla povoljne okolnosti za svoj rad. Politika Socijaldemokrata, čiji je program zasnovan na Erfurtskom programu Nemačke socijaldemokratske stranke, zasnivala se na klasnoj borbi proletarijata i buržoazije i u principu je bila protiv osvajačkih ratova koje je buržoazija vodila za osvajanje jeftinih izvora sirovina i proširivanje svojih tržišta. Zbog toga, ratove koje Srbija sa ostalim balkanskim državama vodila za oslobađanje od Turske, socijaldemokrate su videle kao osvajačke i okupatorske jer, kako je govorio Dimitrije Tucović „Ako bi se Mačedonija prisajedinila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina, koji je bio oslobođen, dolazio po jedan ili više zarobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka i.t.d. Ako bi se Stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazila po dva porobljena Arnautina, Turčina i.t.d. Mi hoćemo slobodu svoga naroda ne uništavajući slobodu drugih“. Kada je u junu 1912. godine vlada tražila 2 miliona vanrednog vojnog kredita, Narodna skupština joj je odobrila čak 21 milion, a predsednik Vlade, kako to navodi Dragiša Lapčević, Dr. Milovan Đ. Milovanović svoj govor koji je „ledio krv u žilama“ završio je uzvikom „Ili će se srpski narod ujediniti, ili će ceo Balkan predstavljati samo jedno veliko groblje!“

Osim antiratne politike levice suprotstavljene militarizmu radikala, značajan je pacifistički stav uglednog profesora univerziteta, doktora pravnih nauka međunarodne reputacije, narodnog poslanika Napredne stranke, dr Živojina Perića. Sa pozicija liberalno-konzervativne građanske desnice, Živojin Perić je imao veoma bliske stavove o odnosima na Balkanu sa socijaldemokratama. U vreme aneksione krize, 1909. godine, Perić se na prvom kongresu održanom u Rimu, na kojem se raspravljalo

o ideji Evropske federacije, zalagao za federaciju Srbije i Austrougarske! I to tako što bi se Austrougarska reformisala, dala državnu samostalnost narodima u njenom sastavu i konstituisala se kao konfederacija. Iako lojalan član Napredne stranke, njega, za razliku od partije kojoj je pripadao, nije zahvatila nacionalna euforija posle aneksije Bosne i Hercegovine, pa je svoje dosledne proevropske i antimilitarističke stavove iznosio u listu *Nedeljni pregled*, koji je u svom vremenu bio pojava sasvim van glavnog političkog toka.

Militarizam i patriotizam

Događaji posle Prvog svetskog rata, ne samo u Kraljevini SHS, i Kraljevini Jugoslaviji, nego pre svega u Evropi, nisu bili pogodno vreme za pacifizam i antiratne ideje. Fašizam i nacional-socijalizam su svojim agresivnim, osvajačkim, ratnim planovima za vladavinu Evropom stvorili Narodni antifašistički front koji je u ime mira i antimilitarizma uzeo oružje u ruke i organizovao antifašistički otpor. Pre svega u vreme građanskog rata u Španiji, a onda, tokom Drugog svetskog rata, u vidu pokreta otpora na okupiranim teritorijama. U samoj novonastaloj Kraljevini SHS – potom Jugoslaviji, pobeda srpske vojske u ratu i njena oslobodilačka misija predstavljala je osnov za puni razmah ideja kosovskog mita i negovanje Vidovdanskog kulta. Zloupotreba stradanja vojske i naroda tokom Prvog svetskog rata, kada je Srbija izgubila skoro trećinu stanovništva, ogledala se u jačanju hegemonizma vladajuće monarhije, suspenziji parlamentarne demokratije, veličanju srpskog nacionalizma koji je imao odgovarajuću nacionalističku reakciju kod drugih naroda u sastavu nove države. Ideje nacionalističkog ludila u Trećem rajhu Adolfa Hitlera našle su svoj odraz i podršku u Srbiji tridesetih godina. Ideje o višoj rasi, posezanje za istorijskim mitovima, tumačenje hrišćanstva kao nacionalne religije, totalitarni

vojno-policijski režim, postali su uzor u raznim aspektima kod domaćih nacionalnih ideologa, od Nikolaja Velimirovića do Dimitrija Ljotića.

Jugoslovenska ratna situacija koja je osim borbe za oslobođenje bila i građanski rat, po mnogome je specifična, i zato će njen antifašistički karakter tokom rata bitno usloviti njene buduće transformacije u socijalističkoj Jugoslaviji. Antifašistički, antimilitaristički borbeni pokret komunističkih intelektualaca transformisao se u društvo koje je borbu ratnika, „narodnih heroja“ promovisalo u jednu od najvažnijih vrednosti. Oslonac u tome bio je nasleđeni sistem vrednosti patrijarhalnog društva, kolektivna nacionalna svest i ratnička tradicija. Vekovi siromaštva i poluratnog stanja, način života u čitavim oblastima Vojne krajine stvarali su ratnički mentalitet koji je slavio silu i junake, ali isto tako i mentalitet „hleba bez motike“. Umesto vrednih ratara koji zavise od svog svakodnevnog mukotrpnog rada, graničari sa stalnom platom i privilegijama, autoritetom oružja i vojnog položaja stvarali su mentalitet samouverenosti i bahatosti. Seljak koji šest dana radi u polju a sedmog dana ide u crkvu da se pomoli Bogu, da se ponizi pred autoritetom Božijeg zakona, nije bio vrednost za ugledanje u epskoj veličini i samoubeđenosti naših ljudi, koji se zarad lične koristi nisu povinovali ni zemaljskim zakonima. Kako reče Joakim Vujić opisujući teškoće u svom pionirskom pozorišnom radu sa Srbijancima „Srbi su slabi radenici ... jerbo su junaci“.

Posebnu otežavajuću okolnost tokom Drugog svetskog rata na prostorima Jugoslavije predstavljalo je nasleđe verskih podela i mržnje koje su dovele do međunacionalnih sukoba svih protiv svih, sa teškim zločinima četnika protiv muslimana u istočnoj Bosni i Sandžaku, zločinima muslimana u okviru ustaške vojske počinjenih u Hercegovini i genocidom nad Srbima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj i ustaškom logoru Jasenovac. To je često i bio najjači razlog priključivanja Narodnooslobodilačkom pokretu

što se kasnije pokazalo i kao generator nove mržnje i nepove-
renja unutar obnovljene jugoslovenske državne zajednice.

Mit o junaštvu ustanika sa početka XIX veka održavao se u kontinuitetu do solunaca i partizana iz NOB u Drugom svet-
skom ratu. Možda se može reći da je taj vladajući mentalitet
doživeo svoj vrhunac upravo posle Drugog svetskog rata kad su
slava partizanskog ratovanja i pobede na strani saveznika protiv
fašizma postale same po sebi ideologija. Značaj Jugoslovenske
narodne armije, njeni kapaciteti, jedne od najvećih vojnih sila u
svetu, učešće u nacionalnom budžetu, vojno orijentisana privreda,
status pripadnika JNA sa svim mogućim socijalnim privile-
gijama, govori o društvu za koje se može govoriti da je u značaj-
nom delu bilo upravo militarističko.

Kult JNA i privilegije

O kakvim se privilegijama radi, bilo bi potrebno napraviti
opsežno istraživanje koje bi činjenicama dokazalo sve ono što se
još uvek zna i pamti, ali, ukoliko ne bude na ovaj način dokaza-
no lako može preći ne samo u zaborav, nego i postati usmeno
predanje koje je moguće poricati. Koje su to privilegije? Zapo-
sleni u JNA pre svega, imali su plate znatno veće od plata zapo-
slenih u svim ostalim delatnostima. Plate su bile redovne i nji-
hov rast je usklađivan sa porastom troškova života. Zaposleni u
JNA, kako aktivna vojna lica, tako i građanska lica na službi u
JNA, već posle tri godine radnog staža ostvarivala su pravo na
stan. Po pravilima u JNA strogo se poštovalo da veličina stana
po kvadraturi i broju soba odgovara broju članova porodice.
Posle penzionisanja, vojna lica imala su pravo da biraju gde će
da žive pa ih je u odabranom gradu čekao gotov stan. Posle deset
godina službe u JNA, u slučaju napuštanja posla, mogli su da
zadrže stanarsko pravo. JNA je raspolagala brojnim odmarali-
štima na planinama i na jadranskoj obali koja su bila namenjena

pripadnicima i službenicima i njihovim porodicama. O trošku države, vojni ratni i mirnodopski invalidi imali su prava na besplatna lečilišta. Gazdovanje stambenim fondom i organizacija zdravstvene zaštite bila je izdvojena od civilnih službi. Postojali su posebni magacini za snabdevanje namirnicama po povoljnim cenama. U svakom gradu koji je imao kasarnu postojali su vojni Domovi kulture sa paralelnim sadržajima raznovrsnih kulturnih aktivnosti (biblioteke, likovne izložbe, koncerti...). Vojska je raspolagala i brojnim vojno rekreacionim centrima sa sportskim terenima i turističkim objektima...

Troškovi vojske bili su enormni. Osim izdržavanja milionske stajaće vojske, velika izdvajanja su bila za naučno-tehnološka istraživanja koja su u mnogim oblastima bila na vrhunskom svetskom nivou. Vojna industrija proizvodila je stotine aviona tenkova i ostale opreme. A samo jedan nalet aviona je cenom potrošenog avionskog goriva prevazilazio vičemesečne troškove nekog civilnog doma kulture sa više zaposlenih. Danas samo jedna protivavionska raketa ruske proizvodnje koja je u upotrebi Vojske Srbije, košta 100.000 evra. Vojska je bila investitor izgradnje čitavih stambenih blokova, veliki broj vojnih lica učesnika rata otišli su u penziju sa četrdeset godina života i decenijama su primali penzije. Svi ovde nabrojani vidovi povlašćenosti i privilegovanog položaja JNA ukazuju na postojanje čitave društvene kaste koja je *imala i svoju ideologiju* kojom je takav status i opravdavala.

Iako je na planu međunarodne politike Jugoslavija gradila politiku nesvrstane, „miroljubive koegzistencije“, istovremeno je razvijana vojna industrija, a SFRJ je bila jedan od velikih svetskih liferanata naoružanja. Iako se državna politika deklarativno izjašnjavala protiv rata, razvijena je čitava ideologija partizanske ratne epopeje u književnosti i na filmu, na kojoj su vaspitavane generacije mladih. „Negovanje tradicija NOB“ bilo je institucionalizovano kao sastavni deo aktivnosti omladinske

organizacije u vidu organizacije raznoraznih „partizanskih marševa“, proslava datuma značajnih bitaka, okupljanja oko spomenika, davanje imena narodnih heroja ustanovama i školama, itd. SERJ je imala jednu od najjačih armija tadašnje Evrope. Jugoslavija, koja je balansirala na granici „Gvozdene zavese“, između dva vojna pakta, NATO i Varšavskog, gradila je svoju privredu na vojnoj industriji i ogroman deo nacionalnog dohotka je odlazio na izgradnju vojnih objekata, na naoružanje i veliku stajaću vojsku.

Na drugoj strani, i pored takve ideološke indoktrinacije, formirao se jedan paralelni svet mladih koji je bio deo procesa u svetu, podstaknut antiratnim pokretima pre svega u Evropi i Severnoj Americi, ali, isto tako i pokretima u zemljama trećeg sveta koji su se borili za oslobađanje od kolonijalne uprave. U jugoslovenskim uslovima, to su bile intelektualne oaze pri fakultetima humanističkih nauka, ustanovama kulture, pozorištima, pri kulturnim centrima, studentskim kulturnim centrima, udruženjima umetnika, oko alternativnih grupa mladih vezanih za umetnost i muziku. Formirana je jedna vrsta kulturnog geta, u beogradskim uslovima „kruga dvojke“ u kojem je stvorena elitna, avangardna generacija pre svega umetnika, čiji dometi su bili zaista svetski. Liberalna humanistička inteligencija u Jugoslaviji šezdesetih i sedamdesetih godina je nasuprot rigidnim ideološkim partijskim i vojnim snagama u režimu stvarala sliku otvorene i, u odnosu na ostale zemlje socijalističkog bloka, slobodne zemlje.

Svetski mirovni pokret

Posle katastrofe Drugog svetskog rata, upotrebe atomske bombe, zatim Korejskog rata i stvaranja dva velika vojna bloka, Atlantskog saveza i Varšavskog pakta, opasnosti ponovne kataklizme svetskog ratnog sukoba sa mogućom upotrebom atomskog naoružanja, pokrenule su proteste, mirovne pokrete i

antiratno raspoloženje u najširim slojevima građanstva, ali najviše kod omladine. Pedesete godine obeležava razvijanje antinuklearnih mirovnih pokreta u Engleskoj. „Unija mirovnog zavešta“ osnovana 1949. osnovala je „Komisiju za nenasilje“ koja je 1952. godine organizovala „Operaciju Gandi“ protestom sedenja na ulici ispred Ministarstva odbrane. Iako su metode ovakvog otpora bile potpuno neefikasne, posle nekoliko godina (1957) osnovan je „Komitet za neposrednu akciju“ radi borbe protiv atomskog oružja koji je mobilisao više desetina hiljada ljudi za protestne povorke londonskim ulicama. Ovaj komitet je u saradnji sa „Kampanjom za nuklearno razoružanje“ koju je vodio filozof Bertrand Rasel osnovao „Komitet 100“ koji je okupljao 100 uglednih ličnosti u organizovanju i podršci antirratnim akcijama. U šezdesetim godinama, težište antirratnih aktivnosti premešteno je u Sjedinjene Američke Države koje su prerasle u globalni otpor prema ratu u Vijetnamu.

Posebano važan činilac ovog pokreta na zapadu nije bila kako se to na istoku očekivalo po ideološkoj matrici „svesna radnička klasa“, nego su to bili pokreti mladih inspirisani kako strahotama Drugog svetskog rata, tako i bitničkom poezijom i muzikom. Istraživanje nastanka ovih pokreta zahteva posebno razmatranje, ali može se u glavnim crtama predložiti moguća geneza. Džez muzika kao autentičan kulturni proizvod američkih robova crnaca, nastala na tradicijama afro ritmova, dakle muzike izgubljenog zavičaja, i duhovne, crkvene pesme kao izraz težnje za oslobođanjem, zajedno sa muzičkom tradicijom irske sirotinje koja je odbijala regrutaciju u građanskom ratu (1861-1864) uticala je na mnoge druge društvene i kulturne pokrete s početka XX veka. Posle tragičnih iskustava dva svetska rata, u periodu ekonomskog prosperiteta pedesetih, pojava rokenrola postaće glavni subkulturni oblik izražavanja mladih. Rat koji su SAD vodile u Vijetnamu izazvao je antirratne pokrete u celom zapadnom svetu, a najizrazitiji bio je hipi pokret nastao u drugoj polovini

šezdesetih. Echo tih zbivanja, sa prvim počecima oslobađanja kroz muziku zahvatio je i jugoslovenske prostore. Pojava brojnih pop i rok and roll grupa (VIS - vokalno instrumentalni sastavi), gitarijade u hali Beogradskog sajma nagovestile su čitav jedan talas mladih ljudi koji bili deo svetskih liberalnih tokova. Jedna od prvih institucionalnih manifestacija antiratnog raspoloženja mlade generacije bila je i postavka kultne predstave – mjuzikla Kosa (Rado/Ragni) koji je 1969. u Ateljeu 212 režirala Mira Trailović. Iako je predstava preseljena iz američke društvene i političke stvarnosti, cepanje vojnih knjižica imalo je i u našoj sredini poseban odjek, koji se odrazio i u reakcijama mnogih organa Saveza komunista, pa je predstava skinuta sa repertoara 1973. godine. Naravno, nije slučajno da se sve to događa posle studentskih demonstracija 1968. godine, a da se završava posle poznatog obračuna sa liberalnim snagama u Savezu komunista Hrvatske i Srbije (1972).

Dakle, u isto vreme, u jednom uskom društvenom krugu srednje i više klase razvijaju se antiratne ideje, kao deo svetskog mirovnog pokreta, ideje o društvenim reformama, ideje prosvetiteljske i libertetske, dok je s druge strane društvo i politički sistem oslođeno neposredno na Jugoslovensku narodnu armiju kao „garanta“, ratničkih tekovina NOB, na radikalni boljševički koncept stalne revolucionarne vladavine, na populizam i demagogiju.

Kontinuitet vojničkog patriotizma

Za razliku od stanovnika u svim drugim krajevima Jugoslavije, u Srbiji je postojao i poseban odnos prema vojsci i prema vojniku. Ljubav prema vojsci, vojnom pozivu, obaveza „služenja vojnog roka“ bili su ugrađeni u sistem vrednosti kao jedne od najvažnijih. Uz porodična slavlja svadbe, povodom sklapanja braka, može se slobodno reći da je na drugom mestu bio „ispraćaj u vojsku“ koji je okupljao stotine zvanica, a ponekad

prirediavan i zajedno sa svadbom. Mladić koji nije služio vojsku smatrao se nesposobnim i to je umanjivalo njegov ugled i šanse za sklapanje braka. Elementi vojne uniforme – kapa šajkača i čojane „brič“ pantalone postali su sastavni deo folkora, civilnog odevanja. Vojna truba zamenila je mnoge starinske, čalgijaške instrumente, i nametnula se kao srpski muzički brend. Na drugoj strani, u Sloveniji, služenje vojske je doživljavano kao teška i nametnuta obaveza, a među regrutima koji su imali teške psihičke traume pa i slučajeve samoubistva, najviše je bilo mladića iz Slovenije. Na primer, u jednoj crkvi u Sloveniji običaj je bio da povratnici sa služenja vojnog roka u JNA ostavljaju trake sa napisima zahvalnosti Bogorodici što im je pomogla da podnesu služenje vojske, ili što su dobili oslobađanje.

Raspadom jugoslovenskog društva krajem osamdesetih godina dogodilo se i rušenje mnogih proklamovanih vrednosti socijalističkog društva, pa je izlaz potražen u obnovi tradicionalizma u okviru nacionalnih projekata. Kada je Srbija u pitanju, vraćanje tradiciji značilo je obnovu ne samo religije, nego i prihvatanje srpske pravoslavne crkve kao vrednosno najjače institucije oko koje se okuplja narod u kriznim vremenima. Budući da je kao najznačajnija uloga crkve prepoznata njena uloga u očuvanju nacionalnog identiteta i borbe za nacionalno oslobađanje, na ovaj način ni ovog puta, prilikom povratka religiji, nisu prihvaćene niti prepoznate temeljne vrednosti hrišćanstva i poruke mira, nego su prepoznate poruke borbe protiv drugih. Tradicionalne vrednosti su osim obnove narodnih običaja prepoznate u prošlosti, u istorijskim ličnostima koje su vodile borbu za nacionalno oslobađanje, ili koje su predvodile vojsku u prošlim ratovima. Junaci kosovskog mita Miloš Obilić i knez Lazar, nepomirljivi ustanik i Vožd Karađorđe, hajduci, vojvode, generali, od Kosovske bitke do „Kralja ujedinitelja“, „Marš na Drinu“, „Garda kralja Petra“ postali su ikone nove nacionalne identifikacije Srba u pripremi krvavog raspleta i raspada

Jugoslavije. Ličnosti iz srpske istorije XIX veka koje su bile nosioci prosvetiteljstva, pomenimo samo Dositeja Obradovića i Dimitrija Davidovića, nisu bile po ukusu savremenih kreatora obnove nacionalnih vrednosti. Na primer, ispred nacionalne prosvetiteljske institucije Narodne biblioteke Srbije na vračarskom platou, 1984. godine postavljen je bronzani spomenik voždu Karađorđu sa jataganom u rukama i pogledom prema zapadu. Ime Karađorđa dobijaju mnoge ustanove, škole, sportski objekti. U poslednji čas je promenjena odluka da jedna srednja škola u Zemunu koja se nalazila par stotina metara od kuće u kojoj je rođen Dimitrije Davidović, u godini 200 godišnjice njegovog rođenja, dobije Karađorđevo ime.

Da sve dobije i apsurdnu dimenziju, kada je građanski rat započeo 1991. godine, nekadašnja partizanska, internacionalna Jugoslovenska narodna armija sa svojim brojnim oficirima i generalima, u „odbranu srpstva“ staje pod istu zastavu sa obeležjima Kraljevske vojske u otadžbini, sa četničkim kokardama i crnim zastavama pod parolom „Smrt ili ujedinjenje“. Sveštenici SPC blagosiljali su pripadnike specijalnih jedinica koje su se proćule po ratnim zloćinima, a potonji vladika Filaret, jedan od najostrašćenijih ratnih huškaća, čak se i javno fotografisao sa mitraljezom.

Ove ideje dobile su svoju materijalizaciju u ratovima u kojima je trebalo da se dokažu poruke koje je prihvatio i proglasio Slobodan Milošević: „Ako ne znamo da radimo, znamo da se bjeemo“, i „Sve što je Srbija gubila u miru, dobijala je u ratu“ i sl.

Mirovna Srbija

Na drugoj strani period neposredno pred rat i posle mira Dejtonskog sporazuma protekao je u institucionalizaciji ćitavog jednog društvenog sektora nevladinih organizacija ćiji je zajednićki imenitelj bio civilno društvo. Civilno društvo u Srbiji sa

mukom je opstajalo, padalo i pridizalo se tokom raznih perioda koji su obeležili XX vek. Uglavnom su ga činili istaknuti pojedinci, nezavisni intelektualci okupljeni oko neformalnih grupa, liberalne štampe i časopisa. Krajem osamdesetih sve više su postajali prisutni glasovi građanskog samooslobađanja, „Protiv stihije straha, mržnje i nasilja“, kako to stoji u zaglavlju lista *Republika* koji je u svojoj četvrtoj seriji, sa saradnicima, obnovio Nebojša Popov (1989).

Antiratne i mirovne pokrete u Srbiji osnovao je tek sam rat na svom početku. Njima su prethodile građanske inicijative grupa koje svoje delovanje zasnivaju na principima politike mira. Iako su antiratne ideje bile u manjini, okupljene oko reformskih, jugoslovenski orijentisanih snaga (UJDI), i intelektualnih krugova, njihove akcije u javnosti delovale su inspirativno i one čine osnovnu bazu iz koje se u drugoj fazi, početkom rata, formira pokret sa mirovnim grupama i organizacijama.

Same organizacije nastajale su spontano, kao reakcija na prve žrtve i stradanja. Studentske demonstracije na Terazijama 1992. godine, čuveni kamion sa rok muzičarima koji je vozio centrom Beograda i sa kojeg su upućivane muzičke pogrdne ratničkim strastima izgledali su kao izolovani hepening naspram bacanja cveća na tenkove koji su išli prema Vukovaru. Spontani, individualni činovi usledili su se ne samo u gradovima, nego i na samim ratištima. Primer je napuštanje bojišta u istočnoj Slavoniji, kad su se rezervisti iz Gornjeg Milanovca i Čačka vratili kućama, kao i slučajevi samoubistava rezervista koji su odbijali da učestvuju u takvom ratu.* Od oktobra 1991. godine do proleća 1992. godine u Srbiji je izbilo oko pedeset pobuna rezervista; računa se da je u njima učestvovalo oko 55.000 rezervista.

* Slučaj rezerviste Miroslava Milenkovića najbolji je primer srpskog šizofrenog odnosa prema ratu u Hrvatskoj, oduševljenja i odbojnosti u isto vreme. Miroslav Milenković, rođen 1951. godine, otac dvoje dece, građevinski radnik, mobilisan u Gornjem Milanovcu, ubio se 20. septembra 1991. na stočnoj

Posebno mesto u istoriji antiratnih moralnih, ličnih podviga, predstavlja sudbina generala JNA Vladimira Trifunovića komandanta Varaždinskog korpusa koji je odbio da učestvuje u građanskom ratu i koji je spasio više stotina života. Ovaj primer iz najnovije nacionalne istorije dokaz je da odbijanje učestvovanja u ratu može da predstavlja hrabar, kako bi se to reklo, junački čin. O tome kako su mnogi iz kukavičluka pristali da učestvuju u ratu, pa čak i počinili zločine, mogao bi da se napravi poseban ogled.

Organizacije i udruženja građana koji su obeležili antiratne ideje i pokrete u Srbiji tokom samog rata, bili su, pre svega, *Žene u crnom (oktobar 1991)*, *Centar za antiratnu akciju CAA (decembar 1991)*, *Beogradski krug (april 1992)*. Ova udruženja su brojnim javnim akcijama protesta protiv rata u Hrvatskoj i BiH odigrala i ulogu buđenja antiratne svesti i osnivanja, tokom devedesetih, i mnogih drugih nevladinih organizacija koje su u raznim oblicima pružale otpor politici rata. Veliki broj mladih ljudi iz Srbije, reč je o stotinama hiljada, manifestovalo je svoj antiratni stav pre svega odbijanjem služenja vojnog roka i iseljavanjem iz zemlje. Antiratne poruke cepanja vojnih knjižica u jednoj pozorišnoj predstavi početkom sedamdesetih, dobile su svoju istorijsku realizaciju na početku devedesetih.

pijaci u Šidu, između dve grupe rezervista - prvih, koji su puške ostavili, „razdužili“ i drugih koji su uzeli puške spremajući se da krenu put Vukovara, na front.“ Milenković nije uspeo da se opredeli između svojih drugova koji neće u rat i pritiska oficira koji ga u rat teraju; između dva stroja – „izdajnika“ i „patriota“ - ispalio je sebi metak u glavu.

Kada su postavili logična pitanja svojim oficirima, nazvani su „izdajnicima“ i „kukavicama“. Pošto se Miroslav Milenković ubio, cela jedinica vraća se u Gornji Milanovac, sahranjuje svog druga i organizuje miting na kojem pita: ko ih je i zašto prekrstio u „dobrovoljce“, ko treba da vodi rat i kako, protiv koga treba da ratuju i zašto. Odgovora nije bilo tada, a nema ga ni danas. (*Vukovar - rak rana nove srpske istorije*, „Borba“, 10. maj 2009.)

Centar za antiratnu akciju je tokom 1991/1992 organizovao javne antiratne proteste u kojima su učestvovali i druge nevladine organizacije, mnoštvo volontera i građana. Najpoznatije antiratne manifestacije organizovane od strane CAA su: „Pregovori umesto rata“, Hod mira oko skupštine Jugoslavije, 25. jula 1991; Od oktobra 1991. godine do januara 1992. godine, svake sedmiце održavani su antiratni skupovi u pozorištu „Duško Radović“, pod skupnim nazivom „Beogradski antiratni maraton“. Na tim skupovima govorili su novinari, filozofi, sociolozi, književnici, istoričari, glumci, arhitekta i predstavnici antiratnih grupa iz Ade, Sente, Temerina, Novog Sada, Zrenjanina, Pančeva i drugih gradova Srbije („Prekinimo mržnju da prestane rat“ - solidarnost građana Beograda sa građanima Dubrovnika, 5. oktobar 1991; „Sveće za sve poginule u ratu“, decembar 1991;) Civilni pokret otpora, nastao u prvim akcijama protiv rata, mesecima je svake večeri organizovao paljenje sveća za sve poginule u ratu, ispred zgrade Predsedništva Srbije, a pokrenuo je peticiju protiv rata, u kojoj je skupljeno oko 70.000 potpisa građana iz velikog broja gradova Srbije.

Na otvorenom prostoru, na ulicama i trgovima Beograda tokom 1992. godine, organizovane su javne akcije u kojima je učestvovalo ponekad i preko 50.000 građana. U takve akcije spadaju pre svega „Mir u Bosni“ - demonstracije protiv rata u Bosni, 10. april 1992; mirovni koncert „Ne računajte na nas“ (22. aprila); „Crni flor“, povodom razaranja Sarajeva (31. maja); „Poslednje zvono“ (14. juna) protiv politike režima; „Klečanje kompozitora“ (14. juna); „Žuta traka“ (15. jula) protiv politike etničkog čišćenja mirovni protest u Hrtkovcima, leto 1992; „Put mira“ (30. juna), kao deo najmasovnijeg posleratnog protesta studenata, „Studentskog protesta 92“. Pored toga, Helsinški parlament građana, u saradnji sa domaćim i stranim mirovnim grupama, organizovao je dolazak brojnih mirovnih grupa iz Italije, Francuske i drugih zemalja Evrope. Kroz antiratne akcije nastajala su nova udruženja i institucije koje su trajno angažovane protiv rata, kao što su, pored

Centra za antiratnu akciju, još i Beogradski krug, Autonomne ženske grupe, Fond za humanitarno pravo.

Značajan je doprinos organizacije *Žene u crnom* koja je u oktobru 1991. javno izrazila solidarnost sa pobunjenicima protiv rata, svim muškarcima koji odbijaju da idu na front, zahtevajući amnestiju za dezertere, kao i prekid nasilne mobilizacije za rat. Od 1996. do 1999. godine ova organizacija izdaje časopis za antimilitarizam i prigovor savesti „Prigovor“ a posle 1999. godine počinje organizovaniji rad Mreže za prigovor savesti u okviru koje je održano više skupova. Po nekim procenama oko 150 000 građana, vojnih obveznika napustilo je zemlju i otišlo u inostranstvo ne želeći da učestvuju u ratu, a procena je da se ukupan broj ratom uzrokovane emigracije kreće i do 380.000 osoba.

Ceo politički opozicioni pokret prema sistemu lične vlasti Slobodana Miloševića i njegove supruge M. Marković i njihovih partija (SPS-JUL) međutim, imao je, i pored zajedničkog neprijatelja, prikrivenu unutrašnju protivurečnost. Dok su jedni tražili svrgavanje Miloševićevog režima zbog nacionalističkog, velikosrpskog koncepta koji je ratom želeo da reši pitanje raspada SFRJ, drugi su Miloševićevo svrgavanje tražili zbog toga što je on bio loš „izvođač radova“, što je taj rat izgubio. U tom antimiloševićevskom konsenzusu dakle, uz antiratne pokrete nevladinih organizacija, nezavisnih građana, bili su i oni koji su antiratni stav imali samo kao korisno primirje, odmor, predah, obnovu i prikupljanje, sabiranje snaga za nove političke i, ako treba, ratne kampanje koje bi radikalno rešavale nacionalna pitanja krvi i tla. To se ispoljilo već u stanju u kojem se Srbija našla posle vojne i policijske kampanje na Kosovu 1998. godine, iza koje je usledilo NATO bombardovanje 1999. godine.

Najveći talas antiratnog raspoloženja u Srbiji, koji je zahvatio, može se reći, najšire slojeve građanstva, dogodio se u toku i neposredno posle NATO bombardovanja u prvoj polovini 1999. godine. Odmah posle te ratne kampanje izbili su spontani protesti

građana na ulicama Kruševca, Leskovca, Čačka, Valjeva, Užica i drugih gradova koji su jasno definisali antiratni stav i zahteve za društvenim promenama. Ovi pokreti su još u toku bombardovanja 1999. godine rezultirali osnivanjem Građanskog parlamenta Srbije kojim je rukovodila Verica Barać. Doprinos ovih pokreta rušenju režima Slobodana Miloševića je nemerljiv, i može se reći da je on najviše doprineo i omogućio svim političkim strankama okupljenim u koaliciju DOS da dobiju većinu na izborima u septembru 2000. godine, da rezultate tih izbora odbrane u oktobru, a da trijumfuju na izborima u decembru.

Militarizam opet

Na žalost, tim događajima nije bilo zaustavljeno klatno između ratnih i mirovnih opredeljenja u Srbiji. Pre svega, potencijali civilnog društva koji su se razvili u antiratnim pokretima tokom Miloševićeve vladavine, uspostavom vlasti Demokratske opozicije Srbije (DOS) bili su marginalizovani, svedeni na ukras „petooktobarske revolucije“, a suštinski onemogućeni u svom razvoju, mobilizaciji i aktivizaciji građana. Događaji koji su usledili, pre svega ubistvo Zorana Đinđića, povratak na scenu Miloševićeve Socijalističke partije Srbije, vladavina sa DSS-om a zatim sa DS-om, iz godine u godinu vraćali su klatno ka ponovnoj uspostavi poretka u kojem je danas kao ujedinjavajući i najvažniji politički zadatak države, crkve i političkih partija „očuvanje Kosova u sastavu Srbije“. Žrtve i datumi iz perioda bombardovanja 1999. postali su plodno tlo za negovanje najnovije ratničke mitologije u kojoj je „mala Srbija odolela napadima i razaranjima najvećih svetskih vojnih sila“.

Jedan od važnih zadataka aktuelne vlasti, na kraju prve decenije ovog veka, bio je vraćanje ugleda vojsci Srbije koja, kako to izjavljuje portparol vojni, „nastavlja tradicije srpske vojske iz vremena njene najveće slave, pod komandom Živojina Mišića“. Organizovanje vojnih smotri, defilea uz učešće avijacije ispred

Narodne skupštine povodom promocije oficirske klase, aeromintinzi, i brojni drugi primeri ukazuju na stavove ideologije da su osnovni stubovi jake države po mišljenju vladajuće elite i dalje *vojska, policija*, naravno uz blagoslov Srpske pravoslavne crkve koja je i najznačajniji stub ovog „svetog“ trojstva. Proklamovanje vojne neutralnosti, u odnosu na vojni NATO pakt, a u isto vreme rehabilitacija vojske kao stuba države, znači u osnovi neodustajanje od militarnog koncepta društva. To znači da vladajuća elita i dalje ne vidi jaku državu u društvu ekonomskog prosperiteta, pune zaposlenosti, visokog standarda građana koji imaju za posledicu zadovoljne građane, građane koji mogu da unapređuju svoj život i život svoje dece, koji bi bili uzor i poželjan susjed u regionu.

Upečatljiv iskaz koji izražava savremenu, a tako anahronu nacionalističku militarističku ideologiju predstavlja tekst dramskog pisca Siniše Kovačevića: „Lobiranje pojedinih ministara za ulazak u NATO prelazi granice pristojnosti. U isto vreme ukidaju vojsku, namerno previdajući da je vojska, uz crkvu, stub nosač srpskog identiteta, preko dve hiljade pesama postoji u Srbiji o vojsci, vojska nije samo da se brani otadžbina, vojska je oljuđenje, inicijacija, način da se upoznaju ljudi i svet, da se steknu prijatelji, da se usvoje nove veštine i zanati, da se nauči da se brani svetinja kad se ode u rezervu. „Što nije kralju za vojnika, neću majko da mi bude dika“. „Vojska je, kaže jedan moj prijatelj iz Šumadije, da se bude Srbin“, zaključuje Kovačević.

Posebno je simptomatičan slučaj načina obeležavanja Dana državnosti Srbije. Posle ukidanja Dana Republike kao, kako je to objašnjeno, zaostatka socijalističke („komunističke“) ideološke prakse, ustanovljen je 15. februar, dan kada je 1835. godine, usvojen prvi Ustav Srbije - Sretenjski ustav. Ali, ubrzo, ovom događaju je pridodat događaj od istog datuma, početak Bune protiv dahija, 1804. godine, u Marićevića jaruzi kod Orašca. Iako je logično da se za početak državnosti uzima datum usvajanja prvog Ustava, prvog zakonskog akta, jer država počiva na

zakonima, zvanično se, uz učešće kompletnog državnog, političkog i crkvenog vrha obeležava početak bune iz koje se kasnije izrodio Prvi srpski ustanak. Ovom datumu je naknadno pridodat i Dan vojske Srbije, tako da se u pojam državnosti i osnove za njegovo obeležavanje uvodi potpuna smutnja. Da li državnost počiva na *vojsci, na političkoj volji pojedinaca i grupa* koji se organizuju da dižu bune (bez obzira na njihovu opravdanost) ili na *zakonima* koji su iznad vladara, iznad sveštenstva, iznad vojske... to je pitanje aktuelno, i od velikog državnog značaja .

Pojava militantnih organizacija ekstremne nacionalističke de-snice („Nacionalni stroj“ i drugi), stvaranje novih tradicija poput „Svibora“ ili plivanja u hladnim rekama u trci za „Krst časni“ na Bogojavljenje, u kojima učestvuju i pobeđuju uglavnom pripadnici vojske, policije i specijalnih jedinica, postaje naša stvarnost, a građani se privikavaju da je to i normalnost. Rečnik u javnoj komunikaciji, pogotovo u prenosima sa sportskih događaja u međunarodnim susretima koristi pojmove ratne terminologije – sportska nadmetanja su važne bitke, a sportisti – epski junaci, pogotovo kada se radi o protivnicima iz zemalja sa kojima je Srbija bila u sukobu. Na drugoj strani, iako upadljivo slabije organizovani, i bez podrške države, građani pacifisti, ipak uspeavaju da mobilišu javno mnjenje u odbrani vrednosti civilnog društva.

U demistifikaciji aktuelnih oblika nacionalne militantne ideologije sigurno bi doprinela istraživanja, društvenog položaja vojske od Kraljevina Srbije i Jugoslavije do Jugoslovenske narodne armije i njenih pripadnika kako sa stanovišta učešća u budžetu tako i raznovrsnih privilegija zaposlenih u odnosu na sve druge slojeve društva. Na drugoj strani, sabiranje činjenica o događajima i ljudima koji su poslednjih decenija svoj život i delovanje posvetili odbrani ljudskog dostojanstva, od nasilja agresivne ratničke politike, njihovo publikovanje i javna afirmacija doprineli bi ohrabivanju mnogih građana u njihovom pacifističkom aktivizmu.

Ovaj rad predstavlja pre svega skroman pokušaj da se postavi jedan nacrt sa osnovnim naznakama mogućih tema koje treba

dugoročno istraživati, i prevazilazi mogućnosti pojedinačnog napora. Zbog velikog broja tema, raznovrsnosti njihovog sadržaja i velikog vremenskog raspona, ovim istraživanjima treba pristupiti organizovano i timski, sa projektima koji bi se realizovali u višegodišnjim aktivnostima. Naravno, sa nadom da u društvu i nauci postoji volja i prepoznata potreba da se ova tema istražuje i da se o njoj otvoreno govori.

Pitanje (re)definisanja nacionalnih interesa koja su na isti način, po kosovskoj matrici rešavana vek i po, sa pogubnim rezultatima, i dalje su otvorena u srpskom društvu. Izbor između maslinove grane i mačeva, između goluba mira i ptice grabljivice je pitanje postojanja ili nepostojanja vizije. Pitanje ponavljanja prošlosti i nestajanja, ili stvaranja budućnosti, rasta i razvoja.

Gde smo danas?

U pokušaju da se sažme dve stotine godina nacionalne istorije Srba polazi se pre svega od stanja u kojem se ovaj narod i njegova država, posle tolikih ratova i promena država i državnih uređenja nalaze na početku XXI veka.

Koje su karakteristike tog stanja?

Nerešeno pitanje državne teritorije i bavljenje pitanjem izgubljene pokrajine Kosovo, kao i neiskren odnos prema jedinstvu Bosne i Hercegovine i insistiranje na Republici Srpskoj, nastaloj u pokušaju ostvarenja projekta Velike Srbije.

Nerešen međunarodni položaj Srbije u odnosu na Evropsku zajednicu, loši odnosi sa susednim zemljama, pogotovo bivše jugoslovenske zajednice.

Najneuspešnija tranzicija u zemljama postkomunizma sa uništenom privredom i opljačkanom imovinom države i građana. Uništena proizvodnja dobara, potpuno zanemarena poljoprivreda, preorijentacija na trgovinu i renterijerstvo. Osiromašeno stanovništvo, veliki broj socijalno ugroženih i kulturno zaostalih stanovnika (povećanje broja nepismenih).

Demografske promene praznjenja teritorija i odumiranja života u selima i provinciji, koncentracija stanovništva u nekoliko velikih gradova, a posebno u Beograd.

Kriminal i korupcija u svim porama državne uprave i društvenog života.

Politički život na niskom stupnju demokratije – sve političke partije liče jedna na drugu po svojoj unutrašnjoj nedemokratskoj organizaciji, liderstvu, ličnoj vladavini i samovolji što se prenosi i na institucije države.

Oživljavanje nacionalističke ideologije zasnovane na idejama sa početka XX veka, idejama „Crne ruke“, četničkog pokreta i nacional-militarizma, etnocentrizma, pa i rasizma.

Nabranje ovih i mnogih drugih pokazatelja stanja u kojem se Srbija nalazi na početku XXI veka već je postalo opšte mesto i može se otežati u nedogled.

O čemu u ovom sumornom pregledu može i treba da se razmišlja, u traganju za izlazom iz začaranog kruga u kojem se Srbija vrti bezmalo dva veka?

U potrazi za nadom

Preispitivanje i pogled u ogledalo, *prihvatanje i priznanje* treba od nečega da počne. Ovde se predlaže nekoliko tema.

Redefinicija nacionalnih interesa. Definicija nacionalnog interesa i pored svih pogubnih iskustava ista je kao i na početku XX veka, ista kao i sredinom XIX veka. Ona se odnosi na nacionalno ujedinjenje i vladavinu teritorijama, a ne na emancipaciju, oslobađanje od zaostalosti u svim oblicima privrednog i društvenog života – ekonomije, proizvodnje, nauke, obrazovanja, zdravstva, kulture, pravnog sistema. Da je to tako dovoljno je samo uporediti procenete izdvajanja iz budžeta za pojedine namene. Na primer, za policiju i nauku, ili vojsku i kulturu, državni aparat i zdravstvo...

Denacifikacija Kolektivizam, pripadnost naciji i podređivanje naciji kao vrhovnom autoritetu podrazumeva stavljanje u drugi

plan svih drugih vrednosti. Pre svega vrednosti pojedinca, individue. Dok god snaga društva ne leži u pojedincima koji svojim pregalaštvom, pozvanjem i žrtvovanjem zaslužuju ugled, nego u pripadanju grupama, klanovima, partijama, crkvi, naciji, istorija će nam se ponavljati.

Uloga crkve i odnos prema Hrišćanstvu. Hrišćanstvo je prihvaćeno od samih početaka samo formalno, tako da se zadrže paganske slave roda, plemena, klana iako je to u suštinskoj suprotnosti sa kosmopolitizmom i Hristovim moralnim porukama. Zbog *neutemeljenosti vere*, vrlo lako je pripadanje Hrišćanstvu zamenjeno novom verom – komunistički ateizam je postala ideologija u kojoj su Srbi bili revnosniji od svih drugih jugoslovenskih naroda. Da bi, isto tako, komunizam i socijalističke ideje bili odbačeni sa lakoćom i brzinom u obnovi pravoslavlja. Srpski ateizam nastao iz neutemeljenog hrišćanstva i paganstva sasvim je drugačiji od ateizma nastalog iz okrilja hrišćanske kulture. On je bezbožnički, nacionalan, i sve mu je dozvoljeno. Za razliku od ateizma koji je odbacivši religijsku odoru, zadržao moralne vrednosti. Možda se u tome kriju razlozi neverovatne brutalnosti i grabežljivosti u tranzicionim procesima transformacije vlasništva. *Prerušavanje i laž.* Istinska posvećenost i pozvanje idejama nije karakterna osobina na kojoj se zasnivaju vrednosti u srpskom društvu. Retki su individualni primeri posvećenosti i spremnosti na žrtvu. Uglavnom je prerušavanje, to jest licemeran odnos prema svemu – drugim ljudima, idejama, radu, način da se ostvaruje sebični interes grupe, od rođaka, preko „zemljaka“ do nacije. Kao što reče jedan hrišćanski posvećenik, Milorad Jevtić Bogoljub, otpadnik od Srpske pravoslavne crkve, *Srbi su pre Nemanjića bili Karadžići, a posle Nemanjića Dabići*, misleći na slučaj razotkrivanja Radovana Karadžića posle njegovog hapšenja. Pre prihvatanja hrišćanstva bili su pleme koje je vršljalo po Balkanu pljačkajući Vizantijsko carstvo, a prihvatanje hrišćanstva za njih je bilo prerušavanje. Srednjovekovne crkve na Kosovu, takozvane „srpske svetinje“ nisu građene prilozima

verujućih stanovnika, građanskog društva u nastajanju, nisu bile odraz njihovog bogatstva stečenog radom, nego su bile zadužbine kraljeva i velmoža koji su se time, u svom sujeverju, za svaki slučaj iskupljivali i kod Boga, ako se ispostavi da posle odlaska na onaj svet on postoji. To nisu crkve pokajnice, nego crkve demonstracije vlasti i državne moći. Moći nastale na kuluku sebara, na pljački i zločinu. Toliko slavljene Kralj Milutin bio je zabeležen u Evropi svog vremena kao zločinac, koji je oslepeo sina, ratovao protiv brata i pedofil koji je oženio maloletno dete, kovao lažni novac, našao se i u opisima Danteovog Pakla. I, koji je, pored svega toga, od Srpske pravoslavne crkve proglašen za sveca. Pravoslavni ideolozi XIX i XX veka postavili su temelje nacionalne crkve u kojoj je Hram nacionalnom svetitelju veći od svih hramova i crkava posvećenih Hristu i Bogorodici. Crkve u kojoj su isključivost i mržnja, rasizam i antisemitizam legitiman stav najpoštovanijih svetitelja. Učešće u ratu devedesetih blagosiljanjem ratnih zločinaca, pronevere humanitarne pomoći, gramzivost oličena u luksuzu vladličanskih dvora i voznog parka, primanje donacija od kriminalaca zemunskog klana, nasilje i pedofilija, jesu stvarnost ove crkve prema kojoj je tolerantan bio samo patrijarh, promovisan za simbol vere, hrišćanstva i pravoslavlja! Najnoviji događaji sa raščinjavanjem vladike Artemija, koji je otvoreno pozivao na oružano rešavanje problema na Kosovu, pokazuju stvarni karakter jake struje u SPC, crkve koja sebe umesto Hrišćanskom naziva Svetosavskom, nacionalne religije i crkve u potpunosti u skladu sa takvim viđenjima odnosa religije i nacionalne države zbog kojih je svojevremeno, pred Dugi svetski rat, Nikolaj Velimirović zaslužio odlikovanje i od samog vođe Trećeg rajha, Adolfa Hitlera.

Potencijali. Svaki pojedinac rođenjem nosi u sebi nekakve mogućnosti *sui generis*. Džejms Hilman, osnivač arhetipske psihologije kad u *Kodu duše* govori o *žiru* kao simbolu ili metafori mogućeg izrastanja svake jedinke u veliko i moćno stablo Hrasta. Realizacija tih potencijala zavisi od brojnih okolnosti odrastanja u

porodici, u društvu. Da li će te mogućnosti kao klica da proključaju, da ostvare rast i razvoj, zavisi pre svega od okoline, ali i od izuzetnosti pojedinca. Samo retki, posvećeni i spremni na odricanja svake vrste, u stanju su da i pored svih prepreka ostvare svoju ličnost, na korist ne samo svoju, nego i društva u kojem pripadaju. Ipak, u većini, u proseku, pojedinac najčešće nije u mogućnosti da se izbori sa negativnim okolnostima koje ga osujećuju. Veliki broj individua provede svoj život ne otkrivši za šta je pozvan, proživi život bez koristi, niti za sebe, niti za društvo. Od stepena iskorišćenosti individualnih potencijala pojedinaca, od uslova u društvu da pojedinac radom otkriva, ostvaruje i unapređuje svoje sposobnosti, zavisi uspešnost jednog društva.

Najtragičniji oblik zatiranja potencijala individua jeste u aktivnostima koje ga udaljavaju od samog sebe, od rada i razvoja, od mira sa drugim ljudima, od maslinove grančice u sebi. To su pre svega ideje poricanja važnosti individue, ideje kolektivnog žrtvovanja bezimernih masa *u ratovima* koje ceo taj svemir potencijala individue pretvara u „topovsku hranu“. Možda u ovim relacijama treba tražiti i kriterijume za vrednovanje koliko je jedno društvo demokratsko. Kako se može govoriti o demokratskom društvu ako u njemu decenijama, vekovima, nema uslova da pojedinac unapređuje društvo razvojem svojih individualnih potencijala.

Skoro podjednako poguban oblik zatiranja potencijala individua jeste *zaborav, nemar*, prema mnogim izuzetnim ličnostima u svim oblastima stvaralaštva. Mnogi, znani i neznani posvetili su svoj život pozivu, i ostvarili izuzetne rezultate na dobrobit unapređenja društva. Mnogi su bili žrtve, ne samo nerazumevanja primitivne sredine, nego i svesne, zle namere ideoloških protivnika, ili samo zavidljivih i sebičnih pojedinaca koji su uzurpirali vlast. Otkrivanje tih izuzetnih ličnosti, koji nisu ni hajduci, ni vojskovođe, ni političari, a koji su osnivači bolnica, biblioteka, škola i fakulteta, građanskih udruženja, koji su branili pravdu i istinu, koji su bili neimari napretka u miru, nije samo vraćanje duga, nego i izgradnja neophodne stepenice za generacije koje dolaze.

Korišćena literatura:

- 1) Ćorović, Vladimir: „Istorija Srba I-III“ BIGZ, Beograd 1989.
- 2) Grujović, Božidar: „Slovo o slobodi“ Memoari prote Mateje Nenadovića, Beograd, 1867.
- 3) Zbornik radova sa naučnog skupa 1985. „Stvaralaštvo Dimitrija Davidovića“ Drugo izdanje, Mostart, Zemun 2009.
- 4) Krestić, V. Ljušić, R. „Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine“, *Književne novine*, Beograd 1991.
- 5) Kazimirović, Vasa: „Crna ruka“, *Prizma*, Kragujevac i *Centar film*, Beograd, Kragujevac 1997.
- 6) Lapčević, Dragiša: „Rat i Srpska socijaldemokratska partija“, Reprint izdanja iz 1925. Mostart, Zemun 2010
- 7) Vučo Nikola Privredna istorija Srbije, Beograd 1955., 226
- 8) Stojanović, Dubravka: „Kaldrma i asfalt“, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2008.
- 9) Obradović Popović, Olga: „Kakva ili kolika država“, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2008.
- 10) Hilman, Džejms: „Kod duše“, Fedon, Beograd 2008.
- 11) Molnar, Aleksandar: „Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi (4)“, Samaizdat B92, Beograd, 2002.
- 12) „Republika“, Iz tematskog broja „Antiratne akcije (1991-1992)“, februar 1993, Beograd,
- 13) Paunović, Žarko: „Mirovne aktivnosti u Srbiji: između inicijativa i pokreta.“ *Filozofija i društvo*, (1995): 107-125.
- 14) Siniša Kovačević
<http://www.dss.org.rs/pages/article.php?pf=1&id=9766>

(Objavljeno u reviji „Republika“, Beograd, br. 412-493, 2011)